

De Nederlandse militair had in de negentiende eeuw de beschikking over een keur van handboeken met lessen over fatsoenlijk gedrag. In zijn artikel schetst L. Ph. Sloos (1972), die werkt aan een studie over de militaire uitgeverij De Gebroeders van Cleef (1806-1967), de ontwikkeling van dit bijzondere genre in de militaire literatuur.

Tot bevordering van hun duurzaam geluk*

Het zedenkundige boek voor het Nederlandse leger in de negentiende eeuw

Louis Ph. Sloos

Inleiding

In de loop van de negentiende eeuw ontstonden in Nederland zedenkundige boeken bestemd voor het leger.[1] Deze vormen een niet te verwaarlozen subcategorie onder de grote hoeveelheid opvoedkundige/gedragsboeken die in Nederland tijdens het beschavingsoffensief in de negentiende eeuw het licht zagen.

Het gaat om gedragsboeken met morele, opvoedkundige lessen en voorbeelden voor militairen. Ze zijn nauw verwant aan de zedenkundige werken voor jongens en mannen in de burgersamenleving. Sterker nog, er wordt in de boeken telkens weer op gewezen dat de militair ook een goed burger moest zijn. Zaken als bijvoorbeeld beschaafd gedrag, een net uiterlijk, zindelijkheid, kameraadschap, zijn immers zowel thuis als in het leger van belang. Daarnaast komt er uit naar voren dat de militairen een grote verantwoording hadden ten opzichte van de natie en dat ze een voorbeeldfunctie te vervullen hadden. De boeken bevatten daarom raadgevingen en voorbeelden over het gewenst moreel functioneren binnen zowel het leger als in de burgersamenleving.

Voor militair-historici zijn zedenkundige boeken voor militairen een belangrijke en interessante bron voor het onderzoek naar normen en waarden binnen het leger.[2] Aangezien het ontstaan ervan parallel loopt met de invoering van de dienstplicht, zijn ze ook van nut voor het onderzoek naar de bijdrage die het leger leverde aan het beschavingsoffensief. Ten slotte zijn de boeken ook als cultuurverschijnsel op zich de aandacht meer dan waard.

In dit artikel staat de vraag centraal welke rol het Nederlandse leger speelde in het ontstaan en het gebruik van zedenkundige boeken voor militairen in de negentiende eeuw. Hoewel de bijna-tegenstelling stichtelijk/ zedelijk versus de macho-achtige en martiale militaire samenleving juist aangeeft dat het eigenlijk vanzelfsprekend is dat men begin negentiende eeuw eindelijk ook eens begon met het bijbrengen van 'goede manieren' bij soldaten, wordt in het eerste deel van dit artikel een beeld geschetst van de samenstelling van het leger ten einde de potentiële doelgroep van de zedenkundige boeken bloot te leggen. Binnen dat kader wordt vervolgens het ontstaan en de ontwikkeling van het zedenkundige boek voor militairen geschetst. Aangezien de geschiedenis van deze boeken een duidelijke cesuur vertoont, valt de beschrijving ervan uiteen in twee delen:

het zedelijk-religieuze boek voor militairen en het militair-zedenkundige boek. In ieder deel is er aandacht voor inhoud, presentatie, de vorm van de receptie en enkele voorbeelden. Ook het effect van de boeken in het algemeen en de rol van de uitgevers/drukkers worden belicht. Het artikel wordt afgesloten met enkele woorden over de hier besproken boeken als materieel object en het bibliografisch onderzoek. Als bijlage is een voorlopige bibliografie van het zedenkundige boek voor het Nederlandse leger 1815-1900 opgenomen.

Het leger in de negentiende eeuw

In de periode van de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen verdwenen in de meeste ons omringende landen de staande legers. Deze bestonden uit beroepsmilitairen die voor een groot deel internationaal werden geworven. De dienstplicht als model van legervorming werd in de meeste Europese staten nu in korte tijd de standaard.[3]

Voor Nederland wordt er in dit verband altijd op gewezen dat in artikel 8 van de Unie van Utrecht (1579) staat dat alle inwoners van achttien tot zestig jaar voor gewapende dienst konden worden opgeroepen, maar in de praktijk bleef dit uit.[4] De eerste veranderingen waren te zien tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806), toen de krijgsmacht zijn specifieke kenmerken van het Ancien Régime verloor, zij het dat het nog wel ging om een staand beroepsleger.[5] De dienstplicht werd in Nederland feitelijk eerst kort na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk, praktijk.

Toen in het najaar van 1813 de Fransen verdreven moesten worden, was er in Nederland niets aanwezig dat ook maar in de schaduw van een leger kon staan.[6] Als het aan de toenmalige vorst lag was dat in ieder geval een beroepsleger naar achttiende-eeuws model.[7] Doordat de binnenlandse maar ook de buitenlandse weefmarkten tekort schoten om de vorming van een zuiver beroepsleger mogelijk te maken, moest koning Willem I grijpen naar een alternatief: de dienstplicht.[8] Dit bood in tegenstelling tot de onzekere werving van vrijwilligers een nauwkeurig van tevoren in te schatten jaarlijkse lichting. Een bijkomend voordeel was dat een nationale personeelswerving belangrijk goedkoper was.[9] Aanvankelijk was er alleen sprake van een verkapte vorm van dienstplicht. Geconfronteerd met zowel grote kwantitatieve als kwalitatieve wervingstekorten voor de staande armee riep Willem I op 24 juli 1814 de Commissie voor het Militaire Wezen in het leven. Deze commissie kwam tot de onvermijdelijke conclusie dat de oplossing gelegen lag in een groter beroep op de dienstplicht. Zo kwam op 27 februari 1815 de Wet op de Nationale militie tot stand.[10] De rol die de dienstplicht nu bij de legervorming ging spelen werd pas echt duidelijk in 1818. Toen werd namelijk een einde werd gemaakt aan de Nationale militie en de staande armee als afzonderlijke, in eigen eenheden dienende delen van het leger.

De dienstplichtigen vonden vanaf dat moment ook niet langer alleen hun weg naar de Afdelingen Nationale Infanterie, zoals de nieuwe naam van de infanterie amalgama's luidde, maar geleidelijk aan ook naar de andere wapens.[11] Hiermee ontstond het zogenoemde kadermilitie leger dat zou blijven bestaan tot de afschaffing van de opkomstplicht in 1996.

Jan Soldaat

Ondanks de invoering van de dienstplicht, waarbij door middel van loting werd bepaald wie er moesten dienen - tot 1898 was er in Nederland geen persoonlijke dienstplicht - kende de militie ook vrijwilligers. Er waren namelijk gemeenten die de hun opgelegde contingenten geheel of gedeeltelijk vulden met zogenoemde 'vrijwilligers'. Dit waren armlastigen, mannen zonder werk

en dergelijken die door het gemeentebestuur tegen een financiële vergoeding uit de gemeentekas overgehaald werden vrijwillig in de militia te treden.[12]

Gedurende bijna de gehele negentiende eeuw kon men op twee manieren legaal onder de dienstplicht uitkomen: door nummervisseling of plaatsvervanging. Het eerste hield in dat degene die was ingeloot zijn nummer tegen betaling ruilde met iemand die was uitgeloot. Bij plaatsvervanging was het zaak om na inloting iemand te vinden die tegen betaling de plaats wilde innemen, het zogenoemde remplaçantenstelsel. Dit maakte het leger ook weer een stuk armoediger. Een bedrag dat bijvoorbeeld een remplaçant ontving liep soms op tot honderd gulden. Een rekrut die dienst nam in de staande armee en een engagement van zes jaar aanging, kreeg als beloning daarvoor daarentegen een handgeld van tien gulden ineens.

De landsverdediging kwam ondanks de invoering van de dienstplicht in de praktijk veelal voor rekening van dat deel van de bevolking dat voor de economie en welvaart van het land de minste waarde had.[13] De hiervoor gemelde praktijken van Nederlandse gemeenten leken ook verdacht veel op de beruchte werkwijze van de weefofficieren uit het Ancien Régime: kloppachten op al degenen die volgens de toen geldende opvattingen in het leger thuishoorden: de werkschuwen, de gedeclasseerden, de vagebonden, de bedelaars. Behalve een morele verplichting voor wat betreft het daadwerkelijk dienstplichtige deel van het leger, was de opvoeding en opleiding van veel militairen vooral pure noodzaak om het legex adequaat te kunnen laten functioneren en daarmee een belang van de natie. In het bij het leger in gebruik geweest zijnde zedelijk-religieuze Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren. Eene keurzameling (1829), staat:

Een stand echter, welks bestemming is, de hoogste goederen des volks, vrijheid, eigendom en Godsdienst, tegen gewelddadige aanrandingen van vreemde natiën te beveiligen; in betrekkingen, waarin niet alleen de arm, maar nog meer het hoofd, voornamelijk echter het hart beslist; eindelijk in Benen tijd, dat Volken aandringen, honderdduizenden tegen honderdduizenden strijden, oorlogen door éenen veldtocht geëindigd, veldtochten door twintig veldslagen gekenmerkt worden -een zoodanige stand, in zulke betrekkingen en tijden, legt zeker de leden, bijzonder van den hongeren rang, vele en groote verpligtingen op, welke bevrediging alleen door de bijzondere toewijding van een geheel menschenleven wordt mogelijk gemaakt. (p. 44-45).

Tegen deze achtergrond moet het ontstaan van zedenkundige boeken voor militairen in Nederland in de negentiende eeuw worden gezien.

Zedelijk-religieuze boeken voor militairen

De uitgave van zedenkundige boeken voor militairen was aanvankelijk vooral het initiatief van geestelijken, vertegenwoordigers van charitatieve instellingen en dergelijken. Al in 1812 schreef bij voorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een prijsvraag uit 'ter meerdere verzedelijking van den zoo schonnen, als edelen krijgsmanstand', die door Stephanus Hanenwinckel (1766-1856),[14] predikant te Warns werd beantwoord.[15] De inzending werd door het Nut in 1815 'met goud' bekroond en zag onder de titel Zedekundig Handboek voor den Militairen Stand het licht.[16] Er volgden meer publicaties. (afb. 1 en 2) Uit de periode 1815 tot 1832 zijn in totaal tien zedelijk-religieuze boeken voor militairen bekend. Het ontstaan ervan kan worden verklaard doordat de publieke moraal toen in hoge mate werd bepaald en gedragen door de christelijke moraal, zoals deze door de verschillende godsdienstdenominaties werd gepredikt.[17] Er is recentelijk weer op gewezen dat met de scheiding van kerk en staat, de staat juist toegankelijk werd gemaakt voor aanhangers van alle kerken, en niet alleen meer voor de

Gereformeerde Kerk, met als gevolg dat de ruimte tussen staat en godsdienst veeleer kleiner werd.[18]

Op de Nationale Vergadering van 1796 was men het er unaniem over eens dat de nieuwe staat zedelijk-religieus gefundeerd moest zijn. De godsdienst - in de betekenis van een algemeen en gemeenschappelijk religieus besef, met een sterk moralistisch gehalte en de nadruk op deugden en plichten - vormde de basis voor de publieke moraal, als geheel van burgerlijke normen en waarden en van rechten en plichten.[19] De maatschappelijk functie van kerk en godsdienst werd nu het opvoeden en disciplineren van de burgers en het bevorderen van de nationale eenheid.[20] Aangezien de samenstelling van het nieuwe leger beneden de rang van officier veel te wensen overliet, konden de `zedeprekers' hier met opgestroopte mouwen aan de slag.

Een andere reden waarom de kerken zo actief waren op dit terrein is het feit dat de dienstplichtigen uit de middenklassen die zich geen plaatsvervanger konden permitteren, terecht kwamen bij het `schuim der natie'. Dit terwijl bij hun een zeker opvoedings- en opleidingsniveau kan worden verondersteld.[21]

Voor de middengroepen was een boek als *De Ransel*. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen, tot bevordering van hun duurzaam geluk (1832), waarin 'eene mengeling van schoonheden, meest uit de zedekunde' was bijeengebracht, een uitkomst (p. V). Het boek, samengesteld door godsdienstonderwijzer H. Anneveld, begint veelzeggend met: *Krijgslieden!* Voor niets ben ik meer beducht, dan voor het verlies van de rust uwer zielen, en voor het gemis van de blijdschap uwer gemoederen! (p. [III]) (afb. 3 en 4) Het bedervend effect dat het legex op de jeugd zou hebben komt ook duidelijk naar voren in de motivering die Nutssecretaris Arendt Raverker geeft voor de voornoemde prijsvraag. Het feit dat toen bijna iedere jongeman onder de wapens moest maakte het volgens hem noodzakelijk dat voor den Hollandschen krijgsman eerre handleiding voorhanden kwame, waardoor hij gelegenheid verkreeg, om de zedelijke verpligtingen, welke op hem liggen, te leeren kennen en beoefenen.[22]

Inhoud, presentatie en receptievorm van het zedelijk-religieuze boek

Door de uiteenlopende herkomst van zedelijk-religieuze boeken voor militairen zijn de presentatievormen zeer verschillend; van fictie of historische verhalen tot brieven van vader aan zoon en dergelijke. Een goede tweede vormen de relevante citaten uit de Bijbel en uit het werk van de meest uiteenlopende auteurs. In mindere mate worden opstellen aangetroffen waarin men expliciet op de zaken in gaat. De ene vorm sluit de andere overigens niet uit; de verschillende presentatievormen werden in de eerste helft van de eeuw naast elkaar in een boek gebruikt. De historische (lees krijgskundige) verhaaltjes doen het als voorbeeld de gehele negentiende eeuw goed.

De doelgroep van het zedelijk-religieuze boek was de individuele soldaat. De belangrijkste aanwijzingen hiervoor leveren in de eerste plaats titels als *De Ransel*. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen... , catechismus, handboek, wapen-rusting, et cetera, waarmee aangegeven wordt dat het hier gaat om 'lijfboeken'. Ook het kleine formaat duidt daarop. De manier waarop de boeken gehanteerd werden komt nog duidelijker naar voren in het voorwerk, zoals van voornoemd boek, waarvan de samensteller schrijft: beschouwt dezelve op de wacht. De predikant C.P. Winckel is daarin nog duidelijker als hij schrijft: Ouders! (...) Nevens uwe Vaderlijke waarschuwingen en raadgevingen, kunt gij hun niets beters medegaven, dan dit boekje, niets heilzamers in hunne ledige uren aanprijzen dan hetzelfde naarstig te lezen, vooral daar, waar zij game gelegenheid hebben van openbaar godsdienstig onderwijs. - Medebroeders! die voorgangers zijt in de Gemeenten, en dikmaals eenera geliefden Leerling ziet heen gaan met

een bekommerd hart, Prijst hem deze Geestelijke Wapenrusting aan, als een wade mecum (...). Rijken en meer gezegenden in den lande, wanneer gij in uwe Steden en Dorpen Benen behoeftigen Jongeling als Militair ziet vertrekken (...)geeft hem dan ook zoo een boekje mede. (p. XI). (afb. 5)

De kerk deed ook een groot aantal exemplaren van een religieus werkje als de Godvruchtige krijgsman aan het departement van Oorlog toekomen.[23] Dat besloot dezelve uit te dealen, aan zoodanige krijgslieden, bij het leger aanwezig, of bij toezending als anders in de hospitalen bij hun bekend, als must (sic?) gestemd naar hun oordeel, om daarvan met vrucht gebruik te maken, te zenden, aan elk van de drie predikanten bij het leger, als veld-predikers geplaatst, een getal van tachtig exemplaren, en aan den predikant, waarnemende den leeraarsdienst bij het garnisoen in de Willemstand vijftig exemplaren.[24] Getuige de titels waren er ook boeken speciaal bestemd voor officieren. Voorts worden er boeken aangetroffen met een intekenlijst waarop uitsluitend officieren voorkomen, dat alles te maken heeft met aanmoediging en begunstiging van de uitgaven.[25] Predikant Winckel schreef voorts over officieren dat Hun voorbeeld invloed zal hebben op diegenen, welke onderhunnen bevelen staan. Dit laatste zou kunnen worden beschouwd als een indirecte manier van lezen, het draait immers allemaal om de receptie. Daarnaast zullen zedenkundige boeken ook voor officieren waarschijnlijk geen overbodige luxe zijn geweest.

Als een militair van een lagere rang dan officier al over een eigen zedenkundig boek beschikte is het wel de vraag of hij kon lezen en zo ja, of hij daartoe ook bereid was. Het speelde zich immers allemaal nog af op basis van vrijwilligheid. Er waren bij Koninklijk Besluit van 29 december 1815 wel korpsscholen opgericht waar behalve de onderofficieren die niet konden lezen, rekenen of schrijven, ook de tamboers, trompetters, pijpers en manschappen alsmede de kinderen van militairen welkom waren.[26] Gegevens over de bijdrage die het leger daarmee leverde aan het terugdringen van het analfabetisme zijn niet bekend. Er mag echter worden aangenomen dat er in ieder geval ook militairen in de lagere rangen waren die konden lezen. Sinds de invoering van de dienstplicht moesten immers ook jongens uit de middenklassen onder de wapens. De situatie zal sinds het leesonderwijs aan de korpsscholen tenminste iets verbeterd zijn. (afb. 6)

Er waren dus potentiële lezers. Degene die zelf niet kon lezen, luisterde misschien als er uit de boeken werd voorgelezen, waarvoor een alfabeet kon worden aangewezen, zoals in de negentiende gebruikelijk was onder arbeiders die de eentonigheid van hun werk wilden verminderen.[27]

Enkele voorbeelden van zedelijk-religieuze boeken

Hanenwinckel won zijn prijs met een stukje fictie over een Brave Hendrik avant-la-lettre. Zijn boek begint: Eethart bereikte thans eerre hogen ouderdom, was vergenoegd en tevreden, dewijl hij zijne dagen zoo ver gelukkig had doorgebracht. Geene knaging van zijn geweeten, als hij zijne verloopenen dagen herdacht, geen verzuim van pligt, gevee door hem bedrevene, slechtigheden, folterden zijn hart. Vrolijkheid en opgeruimdheid woonden nog op zijn gelaat, schoon zilverwitte haarlokken reeds zijnen schedel versierden (p. 3). Degene die zo'n vooruitzicht aansprak, kon verder lezen om voorgeschoteld te krijgen hoe hij hetzelfde kon bereiken. Eelhart trad vrijwillig als soldaat in dienst en eindigde dankzij zijn braafheid als generaal. Wat daarbij kwam kijken komt in het boek naar voren bij de geregelde dialogen tussen Eelhart en een van zijn meerderen waarna hij soms werd bevorderd - een soort evaluatiegesprekken -, en de briefwisseling met zijn vader.

In het boek Geestelijke wapenrusting van een' Christelijken krijgsman ... worden de grootste zonden die men kon begaan zakelijk behandeld. Het hoofdstuk vloeken vangt aan: *Nergens is de gewoonte, van den naam van God, of van andere voorwerpen, die betrekking tot God hebben, ligtzinnig uit te spreken, en denzelven ter bevestiging van een gezegde, of bij woeste uitbarstingen van ongenoegen en toorn, meer in zwang dan in den Soldatenstand; nergens hoort men wel onbekender en ereesse-lijken vloeken en verwenschingen, dan hier; het is als of men geloofde, dat het tot het beroep behoort, en men geen regt Soldaat kan zijn, als men niet braaf vloeken kan. Vandaar de gezegden: Een Soldatenvloek; hij kan vloeken als een Grenadier. Ik weet zeer wel, dat niet alleen Soldaten, maar ook vele Officiers deze gewoonte hebben, en er zo weinig om geven, dat zij dezelve voor iets onverschilligs en onschadelijke houden, ja zelfs wel als schoon en noodzakelijk beschouwen.* (p. 52). (afb. 7)

Het hoofdstuk wordt vervolgens afgesloten met een preek over hoe het wel moet. Verder bestaat het boek uit voorbeelden, onder meer in de vorm van teksten uit de Bijbel. Een voorbeeld van zelfbeheersing en heldenmoed is:

Kinderlijke liefde

Maitresz, Muskettier bij de Lijkkompagnie van het Pruisische Regiment van Bornstädt, van ambacht een kleermaker, had met het exerceren het ongeluk, dat de loop van zijn geweer barstte, en al de vingers van zijne regterhand verbrijzelde. In de eerste woede van smart was echter de eerste gedachte van de edelmoe-dige jongman, aan zijne hulpelooze Moeder, welke hij dusverre met den arbeid zijner handen gevoed had. Ach, mijne arme Moeder! riep hij, wie zal haar nu onderhouden? Daarna zeeg hij, van lichamelijke smart overweldigd, onmagtig op den grond neder. Zijne Officiers en andere Krijgskameraden werden door de edele gezindheid des jongmans algemeen geroerd, en het Regiment heeft naderhand edelmoedig voor zijn en zijner Moeder onderhoud gezorgd. (p. 122).

Het volgende citaat uit het Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren... vormt met zijn opstellen waarin men expliciet op de zaken in gaat, een uitzondering op de boeken uit de vroege negentiende eeuw. Het laat niet aan duidelijkheid te wensen over als de auteur schrijft: De krijgsdeugden moeten, even als in 't gemeen alle zedelijke begaafdheden, door eene vroegtijdige en langdurige oefening verkregen worden. (p. 51). Onder deze zedelijke begaafdheden verstaat hij stipte orde, zelfverloochening, ondergeschiktheid, eergevoel, strijdlust, moed, 'wapenvreugde', heldenzin en vaderlandsliefde. De auteur had de indruk dat men op de scholen het hoofd van de kinderen met alle denkbare zorg voedde, en kweekte, terwijl men het hart, dit betere en edelere deel van den mensch, met eene ontverantwoordelijke zorgeloosheid verwaarloosde. (p. 53-54).

Een heel andere opzet heeft het voornoemde werkje van Anneveld, waarin een verzameling korte relevante citaten is bijeengebracht uit de Bijbel alsmede uit het werk van auteurs als Vegetius, Confucius, Collot d'Escury Tollens, Moens, Chateaubriand.

Het militair-zedenkundige boek

Het leger had ook zelf een zekere verantwoording voor de opvoeding en opleiding van het dienstplichtig deel. Welke rol speelde het leger zelf in de productie van het zedenkundige boek voor militairen in de negentiende eeuw? Een advies aan de koning anno 1842 luidde: Er is wel geen twijfel aan of het zou tot de verheffing van den militairen stand bijdragen, wanneer men den soldaat een doeltreffend werkje in handen kon geven, waarin hem het waardige van zijn stand en zijne algemeene pligten, op eene gepaste, juiste en bevattelijke wijze werden

voorgesteld.[28] Dat is duidelijke taal. Maar de productie van boeken door het departement strekte zich meestal niet verder uit dan voorschriften en reglementen. Militair-zedenkundige, maar ook andere, boeken werden ter kennisgeving, ter intekening, als aanbeveling aan het leger ingezonden. De aan het departement toegestuurde Nederlandse vertaling van het boek *Moral für den Militärstand* (bibliografie nr 8) kon op warme belangstelling rekenen. In het voorjaar van 1827 was aan de hogere 'militaire autoriteiten' -een circulaire uitgegaan over het tegengaan van dronkenschap. Kort daarna ontving het departement een presentexemplaar van het boek. Aangezien het werd beschouwd als 'eene doelmatige lectuur', werd nu medegeedeeld dat er behalve voor dronkenschap ook aandacht moest zijn voor alles, wat de orde en Zedelijkheid bij Hoogst, deszelfs Troepen betreft.[29] Voorts had deze circulaire ten doel, om een, door den Heer Wolf uitgegeven werk over de Militaire Zedekunde, getiteld *Moral für den Militärstand*, waarvan de Neder-duitsche vertaling bij de Gebroeders van Cleef, te 's Hage, is in het licht verschenen, als eene doelmatige lectuur aan de Officieren der Landmagt aan te prijzen.[30]

Interessant is te zien onder welke korpsen de boeken moesten worden gedistribueerd:

Elke afdeling infanterie	20
Divisie pontonniers	03
Elk korps cavalerie	12
Elke compagnie artillerie werklieden	03
Elk bataljon artillerie	06
Elke divisie van het Algemeen Depot	10
Korps Rijdende Artillerie	12
Elke compagnie maréchaussée	02
Bataljon Artillerie Transporttrein	06
Elke garnizoens compagnie	02

Uit deze aantallen blijkt dat niet iedere individuele militair een boek uitgereikt kon krijgen. Waarschijnlijk is deze verdeling erop gebaseerd om aan de kleinste wapeneenheden een exemplaar te kunnen doen toekomen, waarna het boek circuleerde dan wel gezamenlijk werd gelezen. Kennisname van het bestaan en de inhoud van een boek leidde misschien ook tot aanschaf ervan door individuele militairen.

Op 10 augustus 1829 stuurde luitenant-kolonel P.A. von Daehne, van de Afdeeling kurassiers no 9 het Departement een exemplaar van het door hem vertaalde Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren. Eene keurzameling. Naar het Hoogduitsch. (afb. 8) Hij vroeg of het departement de achttienhonderd exemplaren die van het werkje waren gedrukt, wilde aankopen om ze vervolgens uit te delen aan officieren. Hoewel het boek qua inhoud grotendeels geschikt was bevonden, zou door het voorstel van Von Daehne eene uitgave (...) worden veroorzaakt, op fondsen, door den Koning speciaal tot andere einden bestemd. Hieruit blijkt dus dat het departement geen geld wilde of kon uitgeven aan de verspreiding van de boeken. Als alternatief werd Von Daehne geboden den titel van meer gemeld handboek, en de plaats waar het verkrijgbaar is, aan de verschillende korpsen te doen opgeven [...].[31]

Een unieke vondst tijdens het onderzoek in de bibliotheek van het Legermuseum is het keurige (anonieme/ handschrift van Von Daehne's Nederlandse vertaling, waarvan zowel de titel op het

titelfolium (Handboek tot Opleiding en beschaving van Verstandsbegrip en Zeden voor Aankomende Officieren. Eene Keurzameling), als de inhoud vrijwel identiek zijn aan de gedrukte uitgave. Het manuscript kwam via het Koninklijk Huisarchief terecht in voornoemde bibliotheek.[32] (afb.9)

Het kwam ook voor dat buitenlandse, vooral Duitse, auteurs of uitgevers zich met hun boeken wendden tot het departement, of dat in het buitenland verblijvende officieren van het Nederlandse leger boeken aan hun departement aanbevelen.

Er waren zelfs boekhandelaars die voorstelden om boeken van collega's te herdrukken om vervolgens te worden aanbevolen aan de armee. De boekhandelaar P. Scheefhals te 's-Hertogenbosch wilde dit doen met het werkje Nieuw leerboekje ten gebruike der schoolcompagnie, dat in 1824 te Gent door A.B. Steven was uitgegeven. Zijn verzoek, alsmede een soortgelijk voorstel van N. van der Monde te Utrecht, werd afgewezen.[33]

Er zijn meer gevallen die de drukpers niet haalden. In 1842 bood de 1e luitenant J. Boogaard, van het 9e regiment infanterie het departement zijn geschrift aan met de titel De Krijgsmann, Benige beschouwingen bevattende nopens den militairen stand en tevens wenken inhoudenden, welke den soldaat nuttig kunnen zijn.[34] Hij stelde voor om zijn opstel voor rekening van het departement te laten drukken en aan iedere loteling en vrijwilliger een exemplaar uit te reiken. Omdat het geschrift evenwel geenszins aan de eisen van het departement voldeed, werd zijn voorstel afgewezen. Een ander argument luidde: (ik zoude] het ongeraden achten, om, vooral bij de lotelingen, door dit middel, den militairen stand aan te prijzen. Lig toch zou dusdanige maatregel een' nadeeligen invloed kunnen hebben op hunne burgerlijke positie en een' ongunstigen indruk bij het publiek kunnen te weeg brengen (...).[35] Hiermee wordt waarschijnlijk bedoeld dat het département met het aankweken van l'esprit de corps en goede zeden niet reeds een aanvang wilde maken onder degenen die nog moesten loten of geloot hadden, maar dit wapen bewaarde voor degenen die daadwerkelijk dienstplichtig werden verklaard, oftewel de ingeloten. De dienstplicht is immers nooit populair geweest. Om Boogaard niettemin gemotiveerd te houden werd hem te kennen gegeven dat de door hem aangewende pogingen om nut te stichten door (zijne] Majesteit met welgevallen zijn opgemerkt.

In de twee hiervoor besproken gevallen kwamen de boeken er niet omdat het departement ze al afkeurde voordat ze gedrukt waren. Maar er zijn ook tal van gevallen bekend waarbij de reeds gedrukte boeken werden afgewezen. Als voorbeeld kan dienen het in 1829 door de legeraalmoezenier W.A. van Dam geschreven werkje Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden. (afb.10) Het departement oordeelde als volgt:

Hoe lofwaardig ook de bedoeling van den schrijver zij, om door het vervaardigen van het hier nevens vermeld werkje, nuttig te zijn voor den militairen stand, is echter dit boekje, niet van dien aard, om aan het leger te kunnen worden aanbevolen, daar het te uitvoerig is behandeld en te veel doorweven is met aanhalingen van schriftuurplaatjes, meestal buiten de vatbaarheid van de soldaat gelegen. Daarenboven zijn er in het bedoeld werkje, onderwerpen behandeld, op welke het dikwerf meer nadeelig dan goed is, de aandacht van den soldaat te vestigen; van dien aard zijn bijvoorbeeld de bedenkingen tegen het tweegevecht (...).[36]

Hieruit volgde dat het werk niet tot de klasse van geschriften behoorde, welke, als leerboeken, aan het leger, kunnen worden aanbevolen.[37] Omdat Van Dam een militair was en hij met zijn arbeid nut voor [zijner] majesteits militaire dienst heeft willen stichten, werd hem bij wijze van blijk van tevredenheid wel een gratificatie van honderd guldens toegekend.[38]

Uit dit archiefmateriaal komt dus het interessante gegeven naar voren dat niet alle boeken binnen een bepaalde verzameling als maatgevend kunnen en mogen worden beschouwd bij conclusies over de populariteit van een genie, tendensen in vorm en inhoud, relaties tussen

uitgevers/schrijvers en doelgroepen of de belangenbehartigers daarvan, zoals in dit geval het departement van Oorlog.

Het zegt ook heel veel over de risico's die uitgevers namen. Het is op zijn minst merkwaardig te noemen dat uitgevers die, ondanks dat zij voor een deelmarkt produceerden, zich toch pas tot hun grootste zonet enige afnemer wendden nadat een boek was uitgebracht. Waar moesten zij met hun oplage naartoe nadat het departement van Oorlog een titel had afgewezen, er was maar één leger! Waren de boeken er dan toch eerder dan de lezers en moet het vertrouwde model van vraag en aanbod in de ban worden gedaan?![39] Desondanks verscheen bij de Gebr. Diederichs te Amsterdam in 1832 een tweede druk van Van Dams eerder genoemde boek, waarvan zij het departement twee exemplaren alsmede Bene coupon groot vijf en twintig guldens ten behoeve van het vaderland deden toekomen. De schenking werd met dank aanvaard, waarvan een advertentie verscheen in de Nederlandsche Staatscourant; dat er een tweede druk van Van Dams werkje was verschenen werd slechts ter kennisgeving aangenomen.[40] Het feit dat er van een boek twee drukken verschenen die niet aan het leger werden aanbevolen zou er ook op kunnen wijzen dat de boeken Duiten het departement van Oorlog om door het kader voor de soldaten werden gekocht. Hiervoor is immers gebleken dat van boeken waarvan de verspreiding onder de soldaten niet door het leger kon worden gefinancierd, Dekend werd gemaakt dat ze waren verschenen en waai ze verkrijgbaar waren.

Gegevens over de eigenaren van de Doeken kunnen over dit laatste misschien uitsluitsel geven. In militaire boeken zijn namelijk niet zelden naam en rang van de eigenaar geschreven. Met Van Dam zouden er in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer leden van het kader komen die zedenkundige geschriftjes instuurden. Het ontstaan van het militair-zedenkundige boek zoals dit uit de tweede helft van de negentiende eeuw bekend is komt daaruit voort. Met de kritiek en door het sturen op uitgeven en distribuieren dooi het departement kon het ideale zedenkundige boek voor militairen worden gekneed en wildgroei worden tegengegaan.

Inhoud, presentatie en receptievorm van het militair-zedenkundige boek

Terwijl het zedenkundige boek voor militairen uit het begin van de eeuw door godsdienst is bepaald, is dat nu terug gebracht tot enkele bladzijden waar er zakelijk op ingegaan wordt. De inhoudsopgaven laten zich gemakkelijker opsommen en bevatten vooral de onderwerpen die een rol spelen om de legerorganisatie goed te kunnen laten functioneren. De boeken hebben dan ook overwegend de vorm van lees/leerboeken.

Hoewel de stof nog wel bestemd was voor de individuele soldaat, was het niet meer de bedoeling dat de soldaat deze ook zelfstandig ging bestuderen. Het beste was om het aan de hoogste klasse [te] geven, en dan door een scholier, die werkelijk goed leest en het gelezene begrijpt, hardop een hoofdstuk laten voorlezen, maar in den regel zal 't het best zijn dat de onderwijzer zelf het boek ter hand neemt en iets naar zijne keus er uit voordraagt en, waar hij 't noodig oordeelt, toelicht en uitbreidt. (p. V-VI). In de Zedelijke plichten van den soldaat ... (1881) van Baron van Voorst tot Voorst is de stof voor het onderwijs in de vorm van vragen en antwoorden behandeld, voor minder ontwikkelde militairen zal de onderwijzer de in algemeene termen gegeven verklaringen tot in bijzonderheden omschrijven. (p. 1).

Enkele voorbeelden van militair-zedenkundige boeken

De voornaamste thema's in het militairzedenkundige boek zijn zelfverloochening, eerzucht, moed, kameraadschap, bescheidenheid, kennis, beleefdheid, uitspanning, het uiterlijk en het karakter. P.F. Brunings schrijft in zijn boek uit 18G9: de beleefdheid is geen bepaald militaire

deugd, maar de onbeleefdheid is een militaire ondeugd, en daarom wenschen we over de beleefdheid een woord te zeggen (p. 69). (afb. 11) Vervolgens geeft de auteur voorbeelden uit de militaire- en burgersamenleving en sluit dit hoofdstuk veelzeggend af met Beleefdheid is een maatschappelijke plicht, maar 't is vooral een plicht voor hen die met gezag en macht zijn bekleed.[41] Een aardig voorbeeld in het hoofdstuk over het uiterlijk:

Bij de oude 15de afdeeling was een soldaat, - Lammers heette hij, - een klein gedrongen kereltje, met een ineengetrokken gezicht als een gerimpelde aardappel; hij had de bronzen medaille, en een zilveren medaille die hij in Russischen dienst had gekregen. Deze persoon hield bijzonder van Hollandschen jenever, een liefhebberij die hij beweerde van de Kozakken te hebben overgerfd; -maar hij was nooit dronken en men kon nooit merken dat hij iets gedronken had, hoewel het niet zoo vroeg kon zijn in den ochtend, of hij had reeds een klein rantsoen binnen. Of Lammers in dienst van den keizer van Rusland ooit bijzondere heldendaden had verricht, is ons onbekend, maar zeker is het dat de man zich als «proper- soldaat' een grootera naam had gemaakt; - en dat had in die dagen nog al iets te beduiden. Lammers dan kende maar die liefhebberijen; dat waren: 1°. een borrel; 2°. hengelen; 3°. poetsen; en in elk van die liefhebberijen was hij een uitstekend meester. (88-89).

Hierna wordt Lammers' ijverigheid ruim twee pagina's lang beschreven om er dan didactisch genoeg op te wijzen dat Lammers kon dienen als een tegenstelling voor wat toen vereist was: Een proper' soldaat was toen een goed soldaat, en daar lachen wij nu van harte om. De auteur vervolgt: Dat oneindig poetsen is tijd verknoeien; maar we moeten vooral zorgen voor zindelijkheid.

Kortom de hoofdstukjes zijn zo opgebouwd dat de plichten van de soldaten aan het einde ervan telkens wel mee lijken te vallen, een veel gebruikte strategie om iemand iets tegen zijn wil te laten uitvoeren. Het volgende past juist typisch bij het macho-achtige en martiale beeld dat men doorgaans van het leger heeft:

Even lofwaardig als het is, zorgvuldig op zijn uiterlijk te zijn, - evenveel afkeuring verdient de overdreven zorg van sommige jongelieden voor het uiterlijk van hun dierbaren persoon. Er zijn van die ijdele mensen, die geen kostelijker schilderij kennen dan een spiegel, al is die maar een dubbeltje waard; die geen gewichtiger bezigheid hebben dan zich aankleeden, zich oppronken, zich oppoetsen zooals de kat op de vuurplaat. (...) Een man die zich oppronkt, is een dwaas, -dat is zeker het beste wat men van hem zeggen kan. (p. 93).

De korte krijgsgeschiedkundige verhaaltjes, waarvan de geestdrift en het nationalisme afdruipten, bleven gedurende de gehele negentiende eeuw populair. Moed speelt in het leger vanzelfsprekend een prominente rol. Het volgende verhaaltje uit een boek van baron Van Voorst tot Voorst moest wat dit betreft voor de soldaten als voorbeeld dienen: Toen Prins Maurits in het 1591 de stad Zutphen aan de Spanjaarden wilde ontrukken, gaf hij de Engelschen Kolonel Francis Veer den geheimen last, zich van Bene sterkte, die tegen over Zutphen lag, meester te maken. Veer veroverde zonder veel moeite de Schans, en wel door middel van 9 soldaten die als boeren en boerinnen verkleed, boter, kaas en eieren kwamen te koop aanbieden; weinige dagen later was ook de stad in handen van Prins Maurits. (p. 72).

Het zedelijk gedrag binnen het Nederlandse leger in de praktijk

Omdat het opvoedkundige boeken betreffen kunnen niet alleen de vragen worden gesteld wie de potentiële, geïntendeerde (doelgroep) en reële lezers waren en hoe de receptie verliep, maar ook of de situatie er in de praktijk zichtbaar op vooruit is gegaan - misschien is dit ook wel de beste meetlat.

In dit beknopte bestek wordt volstaan met een voorbeeld dat misschien als illustratief kan gelden voor de situatie aan het einde van de negentiende eeuw.

In de jaren negentig ontstond naar aanleiding van de invoering van de persoonlijke dienstplicht namelijk een discussie over de kwaliteit van het militaire leven. Op het ministerie van Oorlog gingen veel stemmen op voor het 'Program' van de Anti Revolutionaire partij, waarin behalve verbetering van het kazerneleven eerst en vooral de verbetering van het moreel van de soldaat werd geëist. Wat er precies aan schortte, blijkt bij voorbeeld uit een anoniem pamflet van de hand van een 'OudMilicien' uit 1890, die schreef dat het maar eens afgelopen moest zijn met met een leven, waarin het spreken van de vuilste taal, het verschrikkelijkste vloeken, de ontucht en de dronkenschap als een soort van kranigheid of militaire deugd worden beschouwd.[42]

Wat bij de zedelijke verbetering van de soldaten waarschijnlijk het meest parten heeft gespeeld, is het feit dat het leger bij de opvoeding van vooral haar dienstplichtigen in feite dweilde met de kraan open. Degenen die misschien net enigszins opvoeding hadden genoten verlieten de dienst om te worden vervangen door een nieuwe lichterling, zodat men weer van voren af aan moest beginnen. De invoering van de persoonlijke dienstplicht zal daarom na verloop van tijd wellicht enige verbetering met zich hebben meegebracht.

De uitgevers en de drukkers

gelet op het aantal titels en uitgevers van de gevonden zedenkundige boeken voor militairen uit de negentiende eeuw moet dit genre toen een grote bloei hebben gekend. Bijna elke titel heeft zijn eigen uitgever. Opvallend is dat militaire boekverkopers als Broese & Comp., De Gebroeders van Cleef en De Erven Doorman geen bijzondere plaats innemen. Het genre was kennelijk zo populair dat veel uitgevers zich hiermee bezighielden. Hoe men elkaar beconcurrerde was al te zien aan de verzoeken die weiden neergelegd bij het departement van Oorlog.

De uitgaven van de militaire boekverkopers betreffen overwegend de geschriften van de hand van auteurs met een (actieve) militaire achtergrond. De spreiding van de uitgevers over het land is al net zo groot. Naast het feit dat Amsterdam en de residentie hier zoals gewoonlijk duidelijk de boventoon voeren, waren de bedoelde uitgevers voornamelijk in zogenoemde militaire steden of garnizoensplaatsen te vinden.

In Breda weid in het gemeenteverslag van 1873 melding gemaakt van de aanwezigheid van vijf bloeiende boekdrukkerijen, waaronder de militaire uitgevers Broese & Comp., dat als volgt werd verklaard: De merkbare vooruitgang in dien nijverheidstak is vooral te danken aan de KMA (Koninklijke Militaire Academie), die al de cursussen, handleidingen en verdere boekwerken bij het leger benodigd, hier te stede laat drukken.[43]

Het feit dat het dus vooral uitgevers in een militaire omgeving waren die zedenkundige boeken uitgaven, zou kunnen betekenen dat militairen ze bij hen kochten of dat de uitgevers er bij voorbeeld mee naar de kazerne gingen om ze direct aan militairen te verkopen en er dus meer interactie was tussen deze twee dan het archief van departement van Oorlog kan laten zien.

Militaire efemera

Van de vele subcategorieën is het militairzedenkundige boek waarschijnlijk één van de minst overgeleverde. De veelal slechts van een papieren omslag voorziene zedenkundige boeken die aan de soldaten van 'mindervermogende' komaf werden meegegeven, die nauwelijks affiniteit hadden met boeken, waren geen lang leven beschoren.

Deze boeken hadden meer ontberingen te ondergaan dan welke soort boeken dan ook en als ze niet voortijdig werden opgebruikt, werden ze uiteindelijk weggegooid als een militair afzwaaiende. Ze behoren tot de zogenoemde verbruiksboeken, ook wel efemeer drukwerk genoemd.

Dat desondanks relatief veel exemplaren van verschillende titels werden getraceerd is te danken aan de presentexemplaren van het departement van Oorlog, alsmede het Koninklijk Huisarchief, die thans in de bibliotheek van het Legermuseum te Delft bewaard worden. Deze deelcollectie is heel bijzonder op nationaal niveau en moet worden gekoesterd, te meer omdat deze schijnbaar nietige boeken in de massa gemakkelijk verdwijnen. Dat er in dezelfde bibliotheek ook een manuscript berust van een efemeer drukwerk is uniek te noemen.

Bij het ter hand nemen van de bewaard gebleven boeken valt men van het ene uiterste in het andere. Ze zijn meestal uniek en dan ook nog gebonden in geheel marokijnleder, geheel goud-op-snee en zelfs exemplaren die nooit werden opengesneden. Juist hierdoor hebben deze boeken het overleefd. Ze werden nooit gebruikt door de doelgroep. (afbeelding 12)

Het feit dat een grote hoeveelheid uitgeverij zich gedurende de negentiende eeuw heeft bezig gehouden met het uitgeven van zedenkundige boeken voor militairen, terwijl per uitgeverij doorgaans maar één uitgave werd gevonden, duidt erop dat er nog veel meer moet zijn.

Aanvullend speurwerk in catalogi van militaire bibliotheken, alsmede in fondscatalogi van de bekende uitgeverij, kan waarschijnlijk nog veel opleveren.

Dat er nog veel te vinden moet zijn, is ook gebleken uit de titels waarvan melding wordt gemaakt in de archieven van het departement van Oorlog.

De verballen in het archief waarin alle archiefstukken die naar aanleiding van een ingekomen boek zijn ontstaan tezamen worden aangetroffen, kunnen bovendien een schat aan unieke achtergrondinformatie leveren.[44]

Besluit

Ondanks het feit dat het leger in de negentiende eeuw op het gebied van opvoeding en onderwijs voor militairen van vooral beneden de rang van officier nog veel te wensen overliet, bracht het niet zoals te verwachten zou zijn zelf zedenkundige boeken in het licht. Gebleken is dat de publicaties van het leger zich over het algemeen beperkten tot voorschriften en wetten, et cetera. De benodigde literatuur over allerhande onderwerpen plukten zij als het ware uit een bloemrijk aanbod. Het aanbod kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw vrijwel zonder uitzondering uit de kerkelijke hoek en van organisaties als de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. De zedenkundige boeken voor militairen van na 1850 zijn vrijwel zonder uitzondering van de hand van het kader zelf. Het religieuze kleed was daarmee afgelegd.

Militairen die een boek hadden geschreven en graag zagen dat het aan het leger werd aanbevolen volgden dezelfde weg als andere auteurs en uitgeverij. Wel wendden zij zich vaker persoonlijk en niet via de uitgeverij van hun boek tot het departement. Ook is te zien dat zij zich reeds in een vroeger stadium van de aanbeveling van het departement probeerden te vergewissen door hun manuscripten toe te sturen.

Terwijl beide voornoemde varianten inhoudelijk op het individu zijn gericht, zijn de zedelijk-religieuze werkjes ook daadwerkelijk lijfboeken, dat wil zeggen in de eerste plaats erop gericht om individueel te worden gelezen. Militair-zedenkundige boeken hebben de vorm van lees/leerboeken en zijn erop ingericht om klassikaal te worden geconsumeerd. Het een sluit het ander niet uit. Ook zullen soldaten die konden lezen wel eens uit hun zedelijk-religieuze werkje hebben voorgelezen, zodat de receptie wellicht verder droeg dan kan worden gemeten.

Het feit dat alom de mening heerste dat binnen het leger nog veel te doen was op het terrein van de zedelijke opvoeding, blijkt uit het feit dat boekverkopers, als zij geen boek kregen

aangeboden dat was geschreven door een Nederlandse predikant, op eigen initiatief buitenlandse zedelijke-religieuze boeken vertaalden, uitbrachten en aan het departement toestuurd. Als men in gedachten neemt welke oplagecijfers aanbeveling aan het leger impliceert, lagen hier voor de boekhandel en de auteurs grote belangen.

Niet ieder zedenkundig boek dat bij het departement binnenkwam werd aanbevolen aan het leger. Bij zijn kritiek liet het departement zich vooral leiden door de vraag of een boek wel bijdroeg aan het functioneren van het leger als organisatie in het algemeen en of het geen averechts effect had. Doordat veel archiefmateriaal verloren is gegaan en alleen de periode 1824-1844 goed toegankelijk is voor boekhistorisch onderzoek, kan het beleid van het departement ten aanzien van de ingezonden zedenkundige boeken niet helemaal worden gevolgd. Ik wil hier stellen dat met de kritiek van het departement op de ingekomen boeken waarschijnlijk geleidelijk aan het militair-zedenkundige boek werd gekneed zoals dat uit de tweede helft van de negentiende is overgeleverd.

Omdat veel uitgevers zonder vooroverleg boeken stuurden naar het departement die vervolgens werden afgekeurd, terwijl zij in feite voor een unieke afnemer produceerden, namen zij onmiskenbaar grote risico's. Maar het is waarschijnlijk niet zo dat zij na afkeuring van hun uitgave de gehele oplage konden weggooien. Het feit dat er zoveel gevallen werden gevonden waarbij specifieke militaire boeken niet werden aanbevolen aan het leger, betekent waarschijnlijk dat we dit moeten zien als een vorm van privilege. Met andere woorden als je boek werd aanbevolen was je verzekerd van afzet, kreeg je boek dit predikaat niet mee, dan moest je met je boeken de 'militaire markt' op.

Het feit dat het leger niet met het eerste de beste boek genoegen nam en dat er forse geldsommen werden uitgekeerd ter aanmoediging van auteurs wier boeken werden afgekeurd, duidt op een zeker beleid ten aanzien van de uitgave van zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger. In zoverre werd er dus ook een zekere vraag gecreëerd.

Het antwoord op de centrale vraag is dat het leger het zedenkundige boek waarschijnlijk vooral een warm hart toe droeg om zodoende de soldaten elementaire zaken bij te brengen waarmee in de eerste plaats een bijdrage werd geleverd aan het functioneren van het leger als organisatie in het algemeen. De morele druk werd het leger vooral opgelegd vanuit de burgersamenleving. Kortom, het nuttige werd met het aangename verenigd.

Addendum: Voorlopige bibliografie van het zedenkundige boek voor het Nederlandse leger, 1815-1900 [45]

De bibliografie is chronologisch. Als een exemplaar werd getraceerd is de beschrijving gebaseerd op autopsie, aangegeven met een asterisk (*).

Opbouw beschrijvingen: Na opgave van het (vermoedelijke) jaar van uitgave, volgt in een aantal velden de standaardbeschrijving van het boek. Een veld wordt afgesloten met een punt (.) gevolgd door een liggend streepje (-).[46]

Veld I: integrale transcriptie van de titel, auteursvermelding en eventuele gegevens over de druk et cetera. Van alle woorden die beginnen met een hoofdletter is dit zo overgenomen, van woorden die geheel in kapitalen zijn gezet is dat alleen bij de eerste letter gehandhaafd.

Gegevens over de auteur als 'Kapitein bij den Staf der Infanterie' worden overgenomen, gegevens over toegekende onderscheidingen en andere informatie die niet direct relevant zijn om een eerste indruk te krijgen van de auteur, is achterwege gelaten, dit is aangegeven met [...].

Veld II: integrale en tekstueel onveranderde gegevens uit het impressum, omwille van de uniformiteit is de volgorde: plaats van uitgave, uitgever, jaar van uitgave.

Veld III: formaat (voor zover mogelijk vastgesteld aan de hand van het katernsignatuur, aantal folia in een katern en de kettingslijnen in het papier), gevolgd door het aantal getelde pagina's, indien van toepassing in volgorde van de al dan niet genummerde reeksen.

De standaardbeschrijving wordt afgesloten met aanvullende bibliografische informatie als de titel van het oorspronkelijke werk wanneer het bij voorbeeld een vertaald werk betreft en vervolgens eventuele bijzonderheden (aangegeven met een ¶).

Hierna volgt of de plaats waar het exemplaar kan worden gevonden, of de bron.

N.B.: Brinkman = Meulen, R. van der, Brinkman's catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1850-1882 (1882-1891/1891-1900) in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt, in alfabetische volgorde gerangschikt met vermelding van den naam des uitgevers of eigenaars, het jaar van uitgave, het getal deelen, de platen en kaarten, het formaat en den prijs (Amsterdam (1884-1901)).

01 - NN: Kathechismus voor de verdedigers des vaderlands, waarin geleerd wordt, hoe een christelijk burger en krijgsman moet gezind zijn en met God in den strijd gaan. - Legden, D. du Mortier en zoon, 1815. - 8°, 60 p.

(Bron: L.G. Saalmink, Nederlandse bibliografie 1801-1832 (Lochum 1993) (Saalmink/.

***02 - NN:** Pligten Van Den Soldaat, Korporaal, Fourier, Sergeant En Sergeant-Majoor, Gearresteerd Door Z.K.H. Den Souvereinen Vorst Der Vereenigde Nederlanden. - In 's Gravenhage en te Amsterdam, Bij de Gebroeders Van Cleef. Met Privilegie., 1815. - 12°, [4] + 92 p.

¶ In 1829 verscheen de Franse vertaling: Devoirs du soldat, caporal, fourier et sergent-major, d'après les arrêtes du Prince-souverain des Provinces-unies; traduction originale. - 32° /Bron: Militaire, wetenschappelijke, taal- geschied- en letterkundige werken [Magazijn-catalogus De Gebroeders van Cleef, ca 1837] p. 42.[

(Exemplaar: Bibliotheek Legermuseum Delft (Legermuseum), sign.: R 189-10).

***03 - [Stephanus Hanewinckel (1766-1856)]:** Zedekundig Handboek Voor Den Militairen Stand. Uitgegeven Door De Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen. - Te Amsterdam, bij Cornelis de Vries, Hendrik van Munster en zoon en Johannes van der Hey, 1815. - 8°, [2], 76 p. Verhandelingen, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 15 : 4

(Exemplaar: Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg (KUB[, sign.: TRE 004 E 02).

***04 - Maximilian Friedrich Scheibler (1759-1840), eert. door C.P. Winckel:** Geestelijke Wapenrusting Van Een' Christelijken Krijgsman; Of Verzameling Van Overdenkingen, Gebe-

den, Enz., In Verschillende Omstandigheden, Waarin Hij Zich Kan Bevinden. Van M.F. Scheibler, Evang. Luth. Predikant te Montjoie. Uit Het Hoogduitsch Vertaald Door C.P. Winckel, Predikant bij de Christelijke Protestantsche Gemeente te Antwerpen. - In 's Gravenhage, Bij Johannes Allart, MDCCCXVI. - 8°, XXIII + 335 p.

Vert. van: Geistliche Waffenrüstung eines Christlichen Soldaten. - 1814. Prijs: f 0.16.0 (Bron: Saalmink)

¶ Naamlijst der Inteekenaren, pp. XXI-XXIII, 1-7.

(Exemplaar: Bibliotheek Koninklijke Militaire Academie Breda, sign.: 1283 1 (Geschenk van prinses van Wied 1900)).

05 - NN: Soldaten-gesprekken. Een christelijk handboek voor den militairen stand, ter bevordering van ware godzaligheid onder de onderscheidene rangen van denzelfden. Het Hoogduitsch vrij gevolgd. - Haarlem, J.L. Augustini, [1816]. - 8°

(Bron: Nederlandse Centrale Catalogus (NCC)).

***06 - Auteur: zie nr 3:** Zedekundig Handboek Voor Den Militairen Stand. Uitgegeven Door De Maatschappij Tot Nut Van 'T Algemeen. - Te Amsterdam, bij Corns. de Vries, Hendr. van Munster en zoon en Johannes van der Hey, 1816. - 8°, 111 p.

Oorspr. uitg.: zie nr 3

(Exemplaar: KUB, sign.: TRE C 0487[.

07 - P.A. Gijsenhart: De infanterie-officier, zoo als hy behoort te zyn, in 't byzonder voor jonge officieren. - 's-Gravenhage, A.J. van Weelden, 1816. - 8°

(Bron: Saalmink.

08 - J.W.G. Wolf: [Zedekunde voor de militaire stand]. - 's-Gravenhage, De Gebroeders van Cleef, [ca 1827]

Vert. van: J.W.G. Wolf, Moral für den Militärstand. - Braunschweig, 1820. - 8° (Exemplaar: Bibliotheek Legermuseum, sign.: 7518[.

(Bron: ARA, Gewoon Verbaal-archief van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 1803, verbaal van 22 maart 1827, nr. 53.

***09 - W.A. van Dam:** Zedekundige Lessen En Voorbeelden Voor Nederlandsche Krijgslieden. Door WA. Van Dam, Aalmoeze-nier. - Gent, Ter Drukkerij Van A.B. Stéven, Predikheerenkaai, n0 11., 1829. - 12°, III + [5] + 178 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3889).

*** 10 - Ludwig Aurbacher (1784-1847), vert. door P.A. von Daehne (1780-1859):** Handboek Tot Opleiding En Beschaving Van Verstand En Zeden, Voor Aankomende Officieren. Eene Keurzameling. Naar het Hoogduitsch. Eerste Deel. [Tweede Deel.]. - Haarlem. 1829. - 12°, 2 dln. Vert. van: Ludwig Aurbacher, Handbuch zur intellektuellen und moralischen Bildung für angebande offiziers.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: R 188-10 en M.v.O. 4850-6 (twee delen in een band)).

11- [De godvruchtige krijgsman]. ae [ca1831]

(Bron: ARA. Gewoon Verbaal-archief Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 2753, verbaal van 20 oktober 1831, nr. 158.

12 - Jacob Theodoor Buser (1789-1868): Handleiding voor aankomende officieren en onderofficieren, ter verkrijging van Benen behoorlijken leefregel en der alleeneerste vereischten van hunnen stand. -Deventer, A.J. van den Sigtenhorst, [1831]. - 8°

(Bron: Saalmink).

***13 - H. Anneveld:** De Ransel. Een Geschenk Van Ouders Aan Hunne Strijdbare Zonen, Tot Bevordering Van Hun Duurzaam Geluk; Door H. Anneveld, Godsdienst-Onderwijzer, Ook In De

Hospitalen, Te Amsterdam. - Te Amsterdam, bij Schalekamp En Van De trampel, 1832 [Gedrukt ter Boekdrukkerij van J. Termeulen Dz.]. - 12°, VI + 114 p.

¶ Uitgeversreclame op achterplat. (Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3894).

14 - NN: Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden, door eene Veldprediker des legers, tweede druk. - 1832. - 8°. Prijs: f 0.75

(Bron: Militaire, wetenschappelijke, taal- geschied- en letterkundige werken [Magazijn-catalogus De Gebroeders van Cleef, ca 1837] p. 30)

***15 - Johannes Schaap Spoelstra (1792-1871):** Militaire Welsprekendheid, Of De Kunst Om Op Den Soldaat Te Werken. Naar het Fransch; Door J.S. Spoelstra. - Te Leeuwarden, bij L. Schierbeek, 1840. - 8°, XXV + 386 + [1] p.

Vent. van: Eloquente militaire ou Part d'émouvoir le soldat. - 1818. - 8°, 2 dln (Bron: Militaire, wetenschappelijke, taal- geschied- en letterkundige werken [Magazijn-catalogus De Gebroeders van Cleef, ca 1837] p. 45.)

¶ Naamlijst der Intekenaren p. III-XIII (Exemplaar: Legermuseum, sign.: M.v.O. 4782J).

*** 16 - Jean Chretien Jacques Kernpees:** Holloway-Pillen Voor Een Jong Officier, Of Wenken Aan Mijnen Broeders Bij Zijn Verlaten Der Koninklijke Militaire Akademie. - 's-Gravenhage, Bij De Erven Doorman, 1848 [Gedrukt bij C.H. Susan, Jr.]. - 8°, 239 p.

¶ Bijgebonden: lijst van KMA-uitgaven verschenen bij De Erven Doorman te 's Gravenhage (5 P.].

(Exemplaar: KMA, sign.: 1295/.

*** 17 - Quirinus Maurits Adolf Verhuell (1787-1860):** De Leidsman Op Het Pad Van Eer, Voornamelijk Bestemd Voor Jongelieden In Dienst Der Marine, Vrij vertaald uit het Engelsch en vermeerderd Door Q.M.R. Ver Huell, Kapitein ter Zee, [...]. - Te Rotterdam, Bij H.T. Hendriksen, 1849. - 8°, IX + 94 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3597[.

*** 18 - NN:** De Soldaat En Zijne Pligten. Een Verhaal. - Te Kampen, Bij K. van hulst, 1852. - Vent. van de omgewerkte Duitse vertaling van: Dutheil, Les devoirs du soldat. - [ca 1848]

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3887)

*** 19 - Peter Frederik Brunings (1820-1889):** De Krijgsstand En De Krijgsman. Zedekundige Beschouwingen En Lessen Voor Beschaafde jeugdige Militairen. Leesboek Ten Dienste Van Militaire- en Burgerscholen. Vrij Naar Den Vreemde Door P.F. Brunings. le Luitenant der Infanterie. - Kampen, K. van Hulst, 1857. - 8°, II + 138 + [2] p. (Exemplaar: Legermuseum, sign.: M.v.O. 4876)

***20 - Auteur: zie nr 19:** Distels En Lauweren. Militaire Schetsen Door P.F. Brunings. Tweede Druk. - Arnhem, D.A. Thieme, 1869 [Snelpersdruk van H.C.A. Thieme, te Nijmegen]. - 8°, [4] + 325 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: M.v.O. 4879)

***21- Auteur: zie nr 19:** Gids Voor Den Jongen Militair. Een Leesboek Ten Dienste Der Korpscholen. Door P.F. Brunings, Kapitein-Adjutant Ede Regiment Infanterie. - Breda, Broese & Comp., 1869. - 8°, VIII + 102 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3885).

*** 22 - Auteur: zie nr 19:** Vervolg Op Den Gids Voor Den Jongen Militair. Een Leesboek Ten Dienste Der Korpscholen. Door P.F. Brunings, Kapitein-Adjutant, Ede Regiment Infanterie. - Breda, Broese & Comp., 1871. - 8°, IV + [2] + 111 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: KHA 3886].

***23 - Auteur: zie nr 16: J.C.J. Kernpees:** Holloway-Pillen Voor Een Jong Officier Of Wenken aan mijnen broeders Bij Zijn Verlaten Der Koninklijke Militaire Academie, 2e Herziene Druk.

met een inleidend woord Door G.B. Hooijer, Gep. Luit.-Kolonel O.I. Leger. -'s Hertogenbosch, Van Vrijberghe De Coningh. Batavia, H.M. van Dorp & Co. [Stoomdrukkerij Firma Robijns & Co. 's Bosch.], [1847]. - 8°, 246 p.

(Exemplaar: KMA, sign.: 1295 A)

***24 - Carl von Reinhard:** Ik Dien. (Devies Van Den Prins Van Wal[e]s.) Aan Het Leger Opgedragen Door Carl Von Reinhard. Luitenant bij het le Regiment garde te voet. Naar het Duitsch. - Utrecht, WF. Dannenfelser [Stoomdruk J. van Boekhoven te Utrecht], 1876. - 8°, 96 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: M.v.O. 4875)

25 - NN: Het leven van Joannes Franciscus Philibert in het leger bekend onder den naam van La Feuillade. Een toonbeeld voor Militairen. Vrij naar het Fransch vertaald, en uitgegeven ten voordeele der Vereeniging ten behoeve der R.K. Militairen te 's Gravenhalte. -'s Gravenhalte, Jos. M. Roozenburg, [188?]. Prijs: f 0,10

(Bron: Gomarius Mes, De Katholieke Pers van Nederland. 1853-1887. ... (Maastricht 1887/1888) p. 144).

*** 26 - Otto William Gobius (1803-1855):** Levensregel Voor Den Roomsch Katholieken Militair, nagelaten door den WelEd. Gestr. Heer O.W. Gobius, Kapitein der Artillerie. Uitgegeven door den Eerw. Pater H. Van Krugten, Redemptorist. Tweede Druk. - Roermond, J.J. Romen & Zonen., [1889]. - 12°, 60 p.

¶ Bevat een drie pagina's tellende biografische schets van de auteur. (Exemplaar: Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhalte, sign.: 2104926)

***27 - Jan Joseph Gotfried van Voorst tot Voorst (1846-1933):** Zedelijke Plichten Van Den Soldaat. Ten Gebruike Bij Het Onderwijs op de Korpsscholen En Ten Dienste Van Het Kader. Door J.J.G.Bn. van Voorst tot Voorst, 1 ste Luitenant-Adjutant bij het Instructie-Bataillon. - Arnhem, K. van der Zande. Firma Stenfert Kroese & Van der Zande, - Kl.-8°, [4] + 114 p. Vert. van: «Poirot's onderwijs en opvoeding van den soldaat». Prijs: f 0,50 (Brinkman).

(Exemplaar: Bibliotheek Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde, Leiden, sign.: M s 33].

***28 - NN:** Bij en naar het Regiment. Brieven Aan Mijne Kameraden Van Het Instructie-Bataillon, vóór hun vertrek naar de Regiment Infanterie Door Een Kameraad. - Arnhem, K. van der Zande, Firma Stenfert Kroese & Van der Zande, 1882. - 8°, 146 p. (Exemplaar: Legermuseum, sign.: M.v.O 4876-1)

29 - NN: Pieter Landbouwer vóór en na zijne in diensttreding. Leesboek voor de korpsscholen en den Nederl. milicien. 2e verb. dr. - Breda, Broese & Comp., 1883. - Post 8°, pl. Prijs: f 0,50 (Bron: Brinkman).

***30 - NN:** Raadgevingen Aan Jonge Officieren Van Het Nederlandsch-Indische Leger. Als Feestgeschenk Aan Mijnen Zoon bij zijne benoeming tot 2den Luitenant bij dat Leger. - Breda, Broese & Comp, 1885. - 8°, 75 p.

¶ Uitgeversreclame op achterzijde omslag. (Exemplaar: Legermuseum, sign.: I 234-10).

***31 - M. Schrek:** Naar het Regiment. Brieven Aan De Korporaals Van Het Instructie-Bataljon, vóór hun vertrek naar de Regi-men-ten. Een gids voor allen die om bevordering te maken als vrijwilliger dienst nemen Door M. Schrek, le Luitenant-Adj. 5e Regiment Infanterie. Nieuwe Titelluitgave. - Arnhem, K. van der Zande, Firma Stenfert Kroes & Van der Zande, 1888. - 8°, 146 p.

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: M.v.O. 4876-1).

32 - W: De militair in- en buiten de kazerne of wat in dienst valt af- en aan te leerera, vooral voor miliciens geschreven door W.... -Utrecht, J. Bijleveld, 1890. -Post 8°. Prijs: f 0,15, 25 ex. f 2,75, 50 ex. f 5,

(Bron: Brinkman).

33 - NN: De toekomstige soldaat. Eene voorbereiding voor den militieplichtige. - Gorinchem, E. ter Haar, 1891. - 8°, pl. Prijs: f 0,25

(Bron: Brinkman).

34 - NN: De toekomstige soldaat. Eene voorbereiding voor den militieplichtige. 2e herz. dr. - Gorinchem, E. ter Haar, 1893. - 8°, pl. Prijs: f 0,25

(Bron: Brinkman).

***35 - A.J. Morks:** Voor Soldaat en voor hen die het worden! Bewerkt Door A.J. Morks, 1 e Luitenant Infanterie. Voor leerling en onderwijzer. - Haarlem, De Erven Loosjes, 1898. - 8°, [2J + 111 p. Prijs: f 0,90 (BrinkmanJ

(Exemplaar: Legermuseum, sign.: M.v.O. 4829-1 J.

36 - H.J. Meijboom: De zedelijke opvoeding van den soldaat [Door H.J. Meijboom). - Nijmegen, Thieme, 1900

(Bron: Boogaard, Militaire bibliografie (Amersfoort jrg. 8 1900) afl. 3).

***37 -Auteur: zie nr. 36:** De Zedelijke Opvoeding Van Den Soldaat. Richtsnoer Voor Kader, Reservekader En Soldaten. Handleiding Bij De Theorie Door H.J. Meyboom, Eerste Luitenant Der Infanterie. - Utrecht, J.G. Broese, 1900. - 8°, 98 + [1 J p. Prijs: f 0,40, geb. f 0,60 (Brinkman/ (Exemplaar: Legermuseum, sign.: R 178-10).

Noten

* Met dank aan de heer dr B.P.M. Dongelmans (docent boekwetenschap Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde Universiteit Leiden) voor zijn commentaar op de (concept-) onderzoeksnota. Voor opname in *Armamentaria* is de oorspronkelijke versie sterk ingekort.

1. Onder het leger wordt hier traditioneel de landmacht verstaan, dus niet de krijgsmacht in haar geheel waartoe ook de marine, de luchtmacht en sinds begin 1998 de marechaussee worden gerekend.
2. Zie bij voorbeeld het artikel van F.G. de Wilde, 'De Haar- en Baarddracht in het Nederlandse leger. Een revolutie na bijna drie eeuwen evolutie'. In: *Armamentaria* 23 (1988) 58-75.
3. H. Amersfoort, 'De strijd om het leger (1813-1840)'. In: C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel, Baarn 1992] 186.
4. Amersfoort, 'De strijd om het leger' 187.
5. H.T. Colenbrander, *Inlijving en Opstand. Nederlandsche Historische Bibliotheek*, VI (2e dr. ; Amsterdam 1941 / 102-105.
6. Amersfoort, 'De strijd om het leger ...' 189.
7. Idem, 190.
8. Idem, 193.
9. Idem, 194.
10. Idem, 196.
11. H. Amersfoort, *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1829* (Proefschrift Leiden ; 's-Gravenhage 1988) 87.
12. Amersfoort, *Koning en kanton* 77-78.
13. Vergelijk: F.C. Spits, *De metamorfose van oorlog in de achttiende en negentiende eeuw. Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming* (Proefschrift RU Groningen; Assen 1971) 157-158.
14. Aug. Sassen, 'Stephanus Hanewinckel ...'. In: P.C. Molhuysen, P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek I* (Leiden 1991) 1022.
15. W.A. van Dam, *Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden* (Gent 1829) I.
16. F.B. Schenk, 'Bibliografie van werken uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'. In: W.W. Mijnhardt, A.J. Wichers (red.), *Om Het Algemeen Volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehon derdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen* (Eilam 1984) 399. Hanewinckel had in andere publicaties blijk gegeven van grondige kennis van land en volk (Aug. Sassen, 'Stephanus Hanewinckel ...'. In: P.C. Molhuysen, P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek I* (Leiden 1911) 1022.
17. J. de Bruijn, 'Van Pieter 't Hoen tot Joop van den Ende. Tweehonderd jaar publieke moraal in Nederland'. In: J. de Bruijn, e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1998) 97.
18. De Bruijn, 'Van Pieter 't Hoen tot Joop van den Ende ...' 98.
19. Idem, 100-101.
20. Idem, 102.
21. Tot in de Tweede Kamer der Staten Generaal toe was men zich van dit probleem bewust. M. Gendebien zei hier onder meer het volgende over: *Des hommes de tont âge et de toute naban, engagés pour l'armée permanente, seraient transformés en miliciens; ils pourraient*

- apporter dans les rangs de notre intéressante jeunesse des eices et de principes dont il faut éloigner la contagion. (Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, gedurende de zitting van 1818-1819, gehouden te Brussel ('s-Gravenhage 1861) 35.
22. `Voor Berigt' van Arendt Raverker in: Stephanus Hanenwinckel, Zedekundig handboek voor den militairen stand. Uitgegeven door de Maatschappij tot nut van 't Algemeen Amsterdam 1815) [1].
 23. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA). Gewoon Verbaal-archieff van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 2753, verbaal van 20 oktober 1831, nr. 158.
 24. Ibidem.
 25. Zie voor een dergelijke intekenlijst: C.P. Winckel, Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsman; of verzameling van overdenkingen, gebeden enz., in verschillende omstandigheden, waarin hij zich kan bevinden ('s-Gravenhage 1816) VIII.
 26. J.A.M.M. Janssen, Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828 ('s-Gravenhage 1989) 325.
 27. Hans Erich Bödeker, 'De democratisering van het lezen? Leesgedrag in Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw'. In: Theo Bijvoet, e.a. (red.), Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur. Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden (Nijmegen 1996) 289.
 28. ARA. Gewoon Verbaal-archieff van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 3257, verbaal van 29 november 1842, nr. 1A.
 29. ARA. Gewoon Verbaal-archieff van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 1803, verbaal van 22 maart 1827, nr. 53.
 30. Ibidem.
 31. ARA. Gewoon Verbaal-archieff van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 2348, verbaal van 17 december 1829, nr 137.
 32. Handboek tot Opleiding en beschaving van Verstands-begrip en Zeden voor Aankomende Officieren. Eene Keurzameling (Z.p. z.j.) Handschrift. Bibliotheek Legermuseum Delft, sign.: KHA 3950.
 33. ARA. Gewoon Verbaal-archieff van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 13892, verbaal van 27 november, nr 24 en verbaal van 7 december, nr. 157. Betreffen de inschrijvingen van de verballen in de index onder het hoofdstuk 'Militaire Boekwerken' met een korte opgave van de inhoud. De verballen zijn vernietigd.
 34. ARA. Gewoon Verbaal-archieff van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 3257, verbaal van 29 november 1832, nr 1A.
 35. Ibidem.
 36. ARA. Gewoon Verbaal-archieff van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 2383, verbaal van 8 maart 1830, nr. 3.
 37. Ibidem.
 38. ARA. Gewoon Verbaal-archieff van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 2395 van 22 maart 1830, nr. 56.
 39. Dick van Lente, `Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhoudingen tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw'. In: Theo Bijvoet, e.a. (red./, Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur. Memoria cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden (Nijmegen 1996) 246-263.

40. ARA. Gewoon Verbaal-archief van het Departement van Oorlog/Defensie, inv.nr. 2863, verbaal van 31 december, nr 399.
41. Bibliografie nr 20, p. 76.
42. Kazerneleven. Een stem uit de ervaring door een oud-milicien (Amsterdam 1890) 30-31.
43. W. Klinken en J.P.C.M. van Hoof, Breda als militaire stad ('s-Gravenhage 1995) 40.
44. Dit geldt voor boeken over allerlei onderwerpen. Wel is geconstateerd dat veel verballen onder het hoofdstuk 'Militaire Boekwerken', dat over de periode 1824-1844 is gehanteerd, het tijdens het 'schonen' van het archief het jammerlijk moesten ontgelden. Hier resten nog slechts de inschrijvingen in de index, die feitelijk juist de code voor de kluis zijn.
45. Mijn dank gaat uit naar André Huijben en de heer E.W. van Popta (Bibliotheek Legermuseum), die mij met de nodige souplesse bibliografisch onderzoek lieten verrichten.
46. Ten einde ruimte te besparen is besloten de integraal overgenomen inhoudsopgaven van de boekjes hier niet op te nemen, geïnteresseerden kunnen zich hiervoor eventueel wenden tot de auteur.